

Н. А. Шип,
доктор історичних наук
Київський національний
торговельно-економічний
університет

СЛОВ'ЯНСЬКА ТЕМАТИКА В ДОКУМЕНТАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Розглянуто рукописні статті, нотатки, рецензії вчених і викладачів ХІХ – початку ХХ ст., в яких порушувалися питання історичного минулого слов'янського суперетносу, висвітлювалися стосунки з Російською імперією слов'янських народів, які не мали власної державності: українського, білоруського, польського, сербського, хорватського, чеського. Проаналізовано зміст цих документів і деяких публікацій зі слов'янської проблематики. Констатується, що з причини обмеженості інформаційної бази, наявності об'єктивних і суб'єктивних факторів окремі судження в названих документах з плином часу застаріли, пізнішими дослідниками доповнені або спростовані.

Ключові слова: відродження, культура, мова, слов'яни, слов'янофіли, етнос; М. Драгоманов, В. Завітневич, М. Костомаров, М. Лілеєв, Є. Спекторський, А. Степович, Ф. Тимковський.

Слов'яни – найбільша в Європі група споріднених народів – близько 300 млн осіб. Їхня давня і сучасна історія залишається пріоритетною в дослідженнях із різних галузей соціогуманітарних наук, а також привертає увагу пересічних громадян, що ідентифікують себе зі слов'янами.

Слов'янство за ієрархічною структурою є *мета-* або *суперетносом*, що містить етнічні утворення меншої складності – *етноси* і *субетноси*. Одна й та сама людина, як зазначають фахівці, від власного рівня самоусвідомлення може вважати себе і слов'янином, і українцем, і гуцулом, хоча «найвиразнішою є свідомість належності до середньої ланки – етносу» [1, с. 5–6]. У ХІХ ст. слов'янські народи перебували на стадії формування націй, що характеризувалася зростанням національної свідомості, прагненням створити власну державу. Намагання ідентифікувати самих себе, визначити своє місце в історії супроводжувалося пошуками теоретичного обґрунтування своїх природних амбіцій. Воно дістало загальну назву «слов'янофіліство», яке в різних народів мало свій конкретний зміст. Найсильніше слов'янофіліська ідеологія проявилася в Росії в 30–40-х

роках XIX ст. – і як літературний напрям, і як потужна течія суспільно-політичної, філософської і теологічної думки. Тут вона набула своєрідного характеру, оскільки росіяни, на відміну від інших слов'янських народів, мали власну державу. Тому питання слов'янства/слов'янофільства тісно пов'язані й становили предмет наукових досліджень і дискусій, залишаючись актуальними до теперішнього часу [2, 3, 4]. В даному дискурсі йдеться про слов'янство з його складовими – росіянами, українцями, білорусами, поляками, сербами, чехами – з метою з'ясування характеру і змісту рукописних джерел XIX – початку XX ст., виявлення основних напрямів наукового і публіцистичного висвітлення слов'янської проблематики.

В ІР НБУВ зберігається чимало документів різного походження та змісту: власні дослідження науковців, викладачів, конспекти лекцій, витяги з опублікованих праць, нотатки, доповіді тощо. Означений інформаційний масив відбиває особисте бачення історичних процесів і явищ, а також стан розвитку тогочасної соціогуманітарної галузі. Безперечно, в тих документах можна побачити суб'єктивний підхід, ідеологічну, політичну, релігійну кон'юнктуру, що була і залишається «хворобою» суспільних наук. Подекуди можуть траплятися гіпотетичні твердження, плутані уявлення про ті чи інші явища через обмеженість інформації та інші об'єктивні і суб'єктивні причини. Втім необґрунтоване ігнорування або некритичне використання рукописної спадщини суперечить методологічним засадам науки. Загалом фактографічна та аналітична база рукописних джерел досить презентабельна. Згідно з методологічними принципами потрібно вивчати всі джерела офіційного і неофіційного походження, мемуари, листування тощо, співставляючи їх, встановлюючи автентичність, виявляючи ступінь достовірності для обґрунтування наукових положень та висновків.

Більшість наявних в ІР НБУВ рукописних творів з даної теми належить перу викладачів світських навчальних закладів, а також Київської духовної академії та її студентів. Заслуженим авторитетом серед сучасних слов'янознавців користується професор КДА В. З. Завітневич, який глибоко досліджував філософію О. С. Хом'якова – одного з ідеологів раннього слов'янофільства в Росії. Ідеологію слов'янофілів В. З. Завітневич почав аналізувати наприкінці XIX ст. Наразі зосередимось на промові «Значение первых славянофилов в деле уяснения идей народности и самобытности», виголошеній на річному акті КДА 26 вересня 1891 р. Ідея народності, – зазначав учений, – виникла в підкорених Наполеоном I європейських країнах як спротив знищенню їхньої культурної самобутності. Вона згуртувала народи Італії, Німеччини, Балканського півострова та інші на створення власних незалежних держав, знайшовши своє узагальнене відбиття

у філософії Гегеля. У вітчизняної інтелігенції ставлення до ідеї народності виявилось неоднозначним: заклики раннях слов'янофілів повернутися до свого народного коріння сприймалися як тимчасове захоплення старовиною. Ситуація змінилася лише з виходом дослідження М. Я. Данилевського «Россия и Европа», вперше опублікованого в ж. «Заря» за 1869 р., де була висунута теорія «культурно-історичних типів». Вона відрізнялася від пануючого на той час філософського погляду на історію як на безперервний рух людства вперед, коли культурні надбання, вироблені попередниками, передаються і продовжують розвиватися наступними поколіннями. М. Данилевський визнавав можливість застосування такого підходу до розуміння науково-технічного прогресу. У третьому з п'яти розроблених ним законів історичного розвитку зазначається: «Початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожен тип виробляє її (цивілізацію) для себе, при більшому або меншому впливові попередніх, не властивих йому, або сучасних цивілізацій» [5, с. 355]. Отож ученим заперечувалася ідея «вузького націоналізму», притаманного німецьким ідеалістам. Теорія «культурно-історичних типів» М. Данилевського логічно побудована і науково обґрунтована, проте вона не зустріла однакостайних відгуків інтелігенції, хоча були й позитивні оцінки. Зокрема, протилежні міркування висловлювали історик і філософ К. М. Бестужев-Рюмін і філософ В. С. Соловйов. Водночас західні слов'яни називали автора «апостолом слов'янства» [5, с. 356].

В. Завітневич розкриває суть критики слов'янофільського вчення В. Соловйовим, побудованої на прозахідній орієнтації і на запереченні власне ідеї російської народності. На думку філософа, перше вагоме, що зробив російський народ, – це самозречення, яке виявилось у прикликанні варягів, друге самозречення – реформи Петра I, залишається зробити третє самозречення – релігійне – на користь єднання з католицизмом і визнання папської зверхності. Як зазначає В. Завітневич, останнє «нічим не відрізняється від будь-якого політичного союзу або від будь-якої торговельно-промислової угоди» [5, с. 358]. За маячнею під гаслами «загальноєвропейське», «загальнолюдське» втрачається все живе, народне. При цьому загальнолюдським началом вважається західноєвропейське. В. Завітневич підкреслює: М. Данилевський і всі слов'янофіли вважають, що «історична місія кожного народу, який може бути визнаний як окремий культурно-історичний тип, полягає в поступовому здійсненні в житті начал, укорінених в особливостях його психічного ладу; народ, який зрікається цих начал, зрікається разом із тим своєї історичної ролі та перетворюється на звичайний історичний матеріал» [5, с. 359]. Логічно, досить переконливо і доступно М. Данилевський доводить власну точку зору:

«кожен народний тип являє свого роду зерно, яке підлягає самотньому органічному розвитку; загальнолюдські ж елементи відіграють при цьому лише роль повітря, тепла, вологи, зрештою – тих умов, за яких зерно розвивається» [5, с. 359]. Абсолютно протилежною є думка В. Соловйова. Аналізуючи ці точки зору на проблему народності, В. Завітневич зазначає, що її теоретичне розв'язання на той час було неможливим за відсутності відповідної філософської бази, яка відкриває широкі можливості для маніпуляцій. Уникнути цього можна лише на основі конкретно-історичного матеріалу, що і спробував зробити київський учений. Обґрунтовуючи визначення часу появи слов'янофільства (не раніше XIX ст., а передумови створювалися за часів петровських реформ), він підкреслює, що, навчившись розуміти значення начал в історичному розвитку народів, ми переконалися: «жити чужим розумом і на чужий рахунок, досягати цілей чужими шляхами ризиковано, небезпечно і навіть просто неможливо» [5, с. 361]. (Якою актуальною є в наш час дана сентенція!). Оцінюючи реформи Петра I, київський учений вважав їх природним історичним процесом, а не вигадкою або свавіллям. Запозичення технічних досягнень західної цивілізації відбувалося ще за часів Іоанна III. Цікаве ставлення щодо культурних запозичень: спочатку виявляємо невдоволення старовинними умовами життя, потім вдаємося до цілковитого наслідування чужого. Так, цар Олексій Михайлович видав іменний указ, яким заборонялося переймати німецькі звичаї, носити іноземні кафтани, шапки тощо, до чого вдавалися елітні прошарки суспільства та деякі інші мешканці столиці. Таким чином, Петро I лише підтримав меншість, оновлюючи патріархальний устрій з «притаманною йому залізною волею і майже нелюдською енергією» [5, с. 362]. Самі слов'янофіли розрізняли в реформах Петра дві сторони: у сфері державотворення (військова, адміністративна та інші реформи, розвиток промисловості, що мало безперечно прогресивне значення) та культури (що трактувалося неоднозначно). Навчання елітної категорії осіб в європейських школах сприяло розширенню світогляду, давало матеріал для порівняння, а «порівняльна діяльність думки є, як відомо, однією з корінних умов усіялого розумового розвитку» [5, с. 363]. Головне, що навчання за кордоном поступово призвело до розвитку точних і природничих наук. Це є аналогічним впливові Сходу на розвиток греків, культури греків – на розвиток римлян, класичної освіченості – на західноєвропейські народи [5, с. 363]. Водночас почалося нерозбірливе наслідування всього закордонного. За царювання Олександра Павловича здійснювалися спроби перебудувати систему виховання в Росії на європейський лад (подібні кроки робить тепер Україна, насаджуючи в освіті Болонську систему). Тоді проект Сперанського залишився нереалізованим.

Зведених на п'єдестал у XVIII ст. французьких енциклопедистів (зокрема Вольтера) замінила німецька філософія Гегеля, Шелінга. Частина невдоволеного суспільства (дворянські революціонери) вирішила здійснити зміни шляхом державного перевороту, що закінчилося поразкою (повстання декабристів 1825 р.). За тим настала реакція, «панування урядової системи було таким сильним, що під її владою перебували навіть ті елементи суспільства, які стали лабораторією російської суспільної думки 30–40-х років, поклавши початок західництву і слов'янофільству» [6, с. 63]. В. Завітневич реконструює еволюцію останнього: в середовищі інтелігенції визрівають ідеї повернення до власних витоків, вивчення старовини, плекання народних традицій тощо [5, с. 370–371]. У філософських дебатах серед освіченої інтелігенції, яка збиралася в будинку Єлагіних, брали участь майбутні провідники слов'янофільства К. Аксаков, брати Киреевські, О. Хом'яков та інші. Зрештою з'явилися два центри тяжіння, очолювані О. Хом'яковим і О. Герценом. Ці ідейні суперники були гідними один одного у філософських дебатах. Герцен, який добре володів німецькою мовою, спирався на гегелівську філософію, Хом'яков парирував, залучаючи філософсько-богословське вчення. Усе зводилося до питання про значення народності в історії. Оскільки факт існування окремих народностей є незаперечним, на Заході розвивалась ідея, що обраною нацією з її надзвичайною місією є німецька. Зрозумілим стає ставлення Гегеля та його послідовників до слов'янства. На їхню думку, «лише один германець виробив із себе справжню Людину, а всі інші народи повинні спочатку зробити із себе германця, щоб повчитись у нього бути людиною. Наші російські європейці, – зауважує Завітневич, схилившись перед Гегелем, природно мали схилитись і перед цими висновками» [5, с. 374]. Російська інтелігенція впадала в дві крайнощі: ідеалізація свого (надмірний апофеоз російського народу) або цілковите наслідування чужого. Перше робилось із такою ж завзятістю, як і друге. Критикуючи слов'янофілів свого часу, Чаадаєв писав: «Риються в усіх кутках нашої історії, переробляють історію всіх народів світу, приписують їм спільне походження з племенем слов'янським, дивлячись на більші або менші їхні заслуги; переписують усю земну кулю, щоб відкрити свідоцтва нового народу Божого» [5, с. 378–379]. Як бачимо, обидві течії суспільної думки впливали з гегелівської системи про винятковість народу. Різниця в тому, що в одних панувала віра в Західну Європу, в інших – у Росію. Завітневич зауважує, що російські європейці, «йдучи на буксирі за європейською думкою», невдовзі замість попереднього кумиру почали поклонятися Фейєрбаху, Прудоні, Фур'є та іншим. Тепер на зміну чистій філософії прийшли практичні, політичні та соціально-економічні питання. Патріотично налаштована

інтелігенція залишалася на своїх позиціях, знайшовши теоретичну опору в філософії О. Хом'якова, людини надзвичайно обдарованої, що визнавали навіть його опоненти, в т. ч. О. Герцен [5, с. 380]. Він піддавав критиці логіку Гегеля і всієї школи німецького ідеалізму. Слов'янофіли вважали, що філософський раціоналізм бере початок з раціоналізму релігійного, який у протестантстві набув рис сваволі особи як породження католицької сваволі. Не претендуючи на істинність такого теоретичного висновку, Завітневич наводить інші докази, що опосередковано підтверджують його. Насамперед, це поява грубого матеріалізму, відсутність високих ідеалів, песимізм. Отже, пов'язувати подальшу долю Росії із Західною Європою – бездумно, вважали слов'янофіли. Їй потрібно розвиватися з власних коренів, насамперед духовних. Саме на цьому ґрунті відбувся розкол елагінського гуртка (на слов'янофілів і західників), К. Аксаков ідейно розійшовся з Т. Грановським і О. Герценом (середина 40-х років) [5, с. 383]. Слов'янофіли вбачали в своїй діяльності апостольську місію.

Умови розвитку цих двох напрямів суспільно-політичної думки були різними: західники продовжували традицію наслідування, слов'янофіли заперечували ідеї, що насаджувалися століттями, пропонуючи, так би мовити, новаторський курс. Вони називали три субстанції, що лежали в історичній основі російської народності: у політичній сфері – самодержав'я без формальних гарантій свободи, в релігійній – православ'я і в соціально-економічній – община. В усіх трьох моральний бік переважав над юридичним [5, с. 386]. Слов'янофіли намагалися з'ясувати справжнє начало і зовнішні його прояви. Зокрема О. Хом'яков вважав, що все історичне «має лише тимчасове, минуле значення і може змінюватись і вдосконалюватись до безкінечності, оскільки ідеали ніколи не втілюються в життя з усією своєю повнотою» [5, с. 387]. Деякі з них ідеалізували допетровську Русь, обстоюючи самотність культури, заперечуючи безоглядне наслідування Заходу. І хоча слов'янофіли виступали за гуманістичні реформи, свободу слова, наражаючись на конфлікти з чиновниками, їх звинувачували в обскурантизмі, діяльність вважали безрозсудною і шкідливою, навіть коли вони не заперечували прав усіх народів на самотній розвиток, залишаючись на позиціях віри у велике майбутнє російського народу. Їм приписували думку гегельянців про ніби винятковість росіян, які хочуть поневолити все слов'янство. Ще наприкінці XIX ст. висловлювалися думки про спорідненість слов'янофільських ідей з гегельянством у питанні про історично обрані нації, хоча між ними існує суттєва різниця. Їхня віра у велике майбутнє Росії не засліплювала свідомості і не означала при цьому приниження інших народів [5, с. 390–391]. На жаль, помилки слов'янофілів, яких ніхто не приховує, гіперболізувалися навіть В. Бе-

лінським [5, с. 391]. Їх часом не розуміли патріоти – гегельянці і західники, оскільки не доходили думки про те, що «загальноєвропейська просвіта не виключає можливості суворо національної культури» [5, с. 392]. Пізніше Грабовський, Герцен, Белінський поділяли погляди слов'янофілів на народність. В. Завітневич завершує своє дослідження, проголошене у промові, сентенцією про те, що слов'янофільство не виникло спонтанно, воно було природним відгуком на рабське схилення перед Заходом, продиктоване необхідністю повернення віри в сили і можливості російського народу. Вчений висловлював упевненість, що суспільство підніметься до «висоти слов'янофільського розуміння ідей народності і самобутності». На його думку, такого ще не сталося через відсутність суворо наукової, критичної оцінки філософсько-релігійного світогляду слов'янофілів.

Проблему слов'янських етносів по-різному інтерпретували в наукових і публіцистичних студіях, лекціях М. Костомаров, М. Лілеєв, М. Драгоманов, А. Степович та ін. Переважно розглядалось історичне минуле слов'янського суперетносу, польсько-українські, російсько-українські, російсько-польські стосунки, а також інших слов'янських народів, роль Росії в їхній історичній долі. Великої наукової уваги проблемі українсько-російсько-польських відносин надавав М. Костомаров, деякі статті якого, надруковані в журналі «Основа» (1861–1862 рр.), зберігаються в ІР НБУВ. За їхнім змістом на тлі історичного, джерелознавчого, лінгвістичного, етнографічного матеріалу вимальовується політична канва міжетнічних суперечностей, які набирали полемічного характеру на сторінках преси. Зокрема, в публікації під назвою «Правда полякам о Руси» вчений спростовує статтю, вміщену в польському журналі «Revue Contemporaine» (1861 р.), де презентується думка певних польських кіл, спрямована проти росіян, що насмілилися заперечувати права Польщі на південно-західні руські землі. У ній здійснено спробу довести не-слов'янізм москалів, різницю між руськими і русинами. На їхню думку, русини – це народ, який жив під владою Польщі; москвитяни ворожі русинам, вони називалися руськими і «нав'язали русинам свою віру, мову і національність» [6, арк. 2]. Костомаров відповідає: «Русь завжди була і тепер залишається родовим ім'ям для областей, які від Карпатських гір простягаються на північний захід до Дніпра і Двіни та навіть за Двіну. Була Русь Біла, Русь Червона, Русь Мала. Мешканці цих областей називалися Р у с и н и, латинією із цього слова утворилося Р у т е н и. Але це не має нічого спільного зі словом Росія нового винаходу. Першим Петро Великий охрестив Москвитян іменем Руських. Раніше Москвитяни були Московитянами і не замислювалися бути чим-небудь іншим. Катерині II належить заслуга, що вона углядела всю користь, яку можна видобути з цієї підміни. Вона ухопилася за цю

ідею; завдяки ж друзям її енциклопедистам стало можливим ввести слово Россия (Russie) у французьку мову і через те зробити вживаним». Завдяки їхнім зусиллям «слово пішло в ужиток, так воно потрапило і в дипломатичний словник [6, арк. 3]. Не Петро вигадав ім'я Росії. Ще раніше титул царів (після приєднання Малоросії) звучав «всея Великия и Малыя и Белья России», а ще раніше – «всея России, ще раніше – всея Руси». За повідомленням літописця, коли Мамай готував похід на Дмитра, він казав: «підемо на руського князя і на руську землю». Описуючи похід Тохтамиша на Москву, літописець зазначав: «з л е п р и ш е с т я н а р у с ь к у з е м л ю» тощо [6, арк. 4–5].

У згаданій публікації М. Костомаров також дає пояснення стосовно православної церкви та її духовної єдності зі східною, з приводу викривлених тлумачень південноруської народності, зазначивши, що «немає жодних підстав вважати південноруську мову наріччям польською» [6, арк.11]. Він переповідає історичні події: Люблінську унію, здійснену без участі українського народу, боротьбу проти польського панування і зрештою Хмельниччину, коли гетьман відчув бажання мас об'єднатися з Великоросією. Пізніше політичні комбінації старшинсько-козацької верхівки призвели до втрати Правобережжя [6, арк. 13]. М. Костомаров завершує «Правду полякам о Руси» закликом до примирення і припинення пошуків сумнівних підстав для обґрунтування своїх претензій. «Міжнародні стосунки з Поляками у наш час мають припинитись і не поновлюватись ніколи. Ані шлюб Ягайла, ані Городлянський сейм, ані Люблінський з його політичною унією, ані Берестейська церковна унія, ні деулінські, андрусівські, московські договори, і ніякі історичні події, які служать польським патріотам доводами прав Польщі на Південно-Західну Русь, у теперішньому часі не мають значення». Вчений зробив ремарку: «На старі договори і межові записи вже і тому не можна спиратись, оскільки наступні договори і розмежування знищили дійсність перших: наступні так точно спиралися на силу, як попередні у свій час. Сучасні поняття про народні права не дозволять називати Люблінську унію добровільним поєднанням двох братніх народів: воно по-суті не було тим, чим виставити його хочуть польські патріоти. То була справа одного стану, а не цілого народу» [6, арк.14]. М. Костомаров закликає поляків припинити роздмухування прав поляків на південноруську територію, вже настав час спілкуватись з нами на рівних. Зв'язок між нами має будуватись на внутрішніх духовних, моральних засадах і справедливості.

В іншій статті під назвою «Мысли южнорусса о преподавании на южнорусском языке» вчений порушує мовну проблему, яка тоді гостро дискутувалася в освічених колах. У 30–40-х роках XIX ст. й пізніше посилюлися

прагнення українців до створення літератури рідною мовою. Згодом українське питання в Російській імперії ще більше загострилося, залишалось не розв'язаним: «чи стануть українці окремим народом з власною літературною мовою, або вони асимілюються з російським народом і будуть користуватись і в школі, і в науці, і в мистецтві, і в публічному житті близько спорідненою російською мовою» [7, с. 63]. За таких обставин Костомаров вважав недостатнім лише активізацію літературної діяльності української інтелігенції, адже потрібно, щоб знання передавалися південноруською мовою, щоб вона стала «провідником загальнонародської освіченості». Якщо ми не дамо народові засобів навчатися рідною мовою, «він стане вчитись чужою – і наша народність загине» [8, арк. 1]. Потрібно викладати науки нашою рідною мовою. М. Костомаров пропонував видавати для народу зрозумілі йому книжки: наукові (арифметику, географію тощо), граматику рідної мови, правову літературу, релігійного змісту, адже якщо нав'язувати матеріалістичні ідеї, народ не сприйме. Українці є православними в глибині душі. Окремо він висловив думку про вивчення історії, не вважаючи за доцільне це робити в ранньому віці. На його цілком слушну думку, «історія є така наука, яка потребує вже більшого запасу попередніх відомостей і значного ступеня розвитку: без цього вона даремна» [8, арк. 3]. Заперечуючи ідею так званої державної єдності, що забезпечується шляхом насильницького підведення звичаїв і способів життя різних народів до одного знаменника, вчений підкреслював, що держава і народ – це одне й те саме. Держава як необхідна зовнішня форма поєднання суспільства не повинна вивищувати один народ серед інших, а створювати атмосферу, що не заважає вільному розвитку кожного з них. Жоден народ не захоче відділитися від держави, яка його задовольняє. Використовуючи історичний матеріал, Костомаров нагадав, що після об'єднання Малоросії з Московією, остання сприймала її місцеву своєрідність: незважаючи на певні відхилення, все ж «принцип визнання малоросійської народності залишався і визнавався» [8, арк. 4]. Пізніше, запозичуючи ідею державної і народної єдності (яка, до речі, зазначив він, на Заході уже визнана неспроможною), російська влада вважає, що підтримка південноруської народності є загрозою для єдності держави. Втім, південноруси довели своє розуміння зв'язку з великорусами і заслуговують на довіру з боку держави. М. Костомаров зробив справедливий закид на адресу заможних народолюбців, які можуть одягнути вишиванку, вжити кілька українських слів, але не підтримати фінансово освітню справу [8, арк. 5].

У статті «Историческая неправда и западно-российский патриотизм» М. Костомаров виклав низку зауважень методологічного характеру. Вчений вважав, що за всієї добропорядності обробки матеріалів окремо не

завжди можна дійти істини. Навіть можна отримати протилежний результат, якщо з великої кількості історичних джерел обирати лише ті, які стосуються окремих сторін історії та ще зафарбовані певними кольорами, що до вподоби дослідникові. При цьому відбувається тенденційний відбір фактів з відхиленням тих, які не бажано оприлюднювати. Тоді читач завоює не історичну істину, а історичну брехню. Натомість потрібно «безвідносно і неупереджено намагатися зображувати минуле у можливий-сному світлі, шукати однієї істини», а не до вподоби комусь або чомусь [9, арк. 10]. Він порушує важливу методологічну проблему, зокрема, необхідності застосування принципу всебічного аналізу подій і явищ. Наведеними принципами наукового дослідження він керувався, опрацьовуючи питання польсько-руських відносин. Розглядаючи статті книжки І журналу «Вестник Западной и Югозападной России», вчений констатує, що в ній увага насамперед зосереджена на висвітленні боротьби православ'я з католицтвом і, природно, боротьби польської народності з руською. На його думку, крім зазначених вище суперечностей, варто звернути увагу на багатоманітні прояви суспільного і домашнього життя, шляхетського, духовного, міського і сільського побуту тощо; познайомити читача з поняттями юридичними, релігійними, економічними, моральними, показати, під яким впливом ці поняття сходилися, розходилися, перепліталися, «поставити в паралель з історичним рухом життя інших народів та інших цивілізованих спільнот...» [9, арк. 10–11]. Розмірковуючи з приводу польсько-руських відносин, М. Костомаров зауважив: «саме з ополчення Русі почалося падіння і розклад Польщі. Допоки Русь була Руссю і трималась із Польщею вільно, цінуючи, разом з тим, і свою окремішність і необхідність нерозривного зв'язку через взаємні духовні і матеріальні потреби, а не за буквою, яка завжди стає насиллям, оскільки отримує значення незмінності; допоки Польща визнавала цю самобутність Русі і свято поважала її, – доти великий і могутній був той союз двох слов'янських народів і обіцяв він багато в майбутньому не лише для них, але й для решти слов'янського світу», проте на польську владу великий вплив справила римська пропаганда [9, арк. 12]. Завершуючи науковий огляд названого журналу, Костомаров закликає до правдивого висвітлення історії українсько-російсько-польських взаємин. Ми хочемо сказати, – підсумовує він, що «займаючись історією Південної і Західної Русі, не треба ставати виключно на точку ворожнечі православ'я з католицтвом і руської народності з польською і підводити під неї всі явища минулого життя; бо так можна дійти до недобросовісного викривлення фактів» [9, арк. 17].

Як зазначалося вище, в пресі точилися дискусії на слов'янознавчу тематику, в якій М. Костомаров полемізував з російськими дослідника-

ми. Його публікації в журналі «Основа» мали науковий і водночас просвітницький характер стосовно історичного минулого і тогочасного стану українсько-російсько-польських відносин. У статтях учений виборював власну концепцію походження і розвитку слов'ян. Зокрема, це простежується в двох статтях: «Правда москвичам о Руси» та «Дополнение к «Правде москвичам о Руси», що є відповіддю на критичний огляд його публікації «Две русские народности» (надрукована в журналі «Основа», 1861, жовтень). Приміром, Костомаров не погоджувався з критиком, ніби устрій життя (побут) у південних руських слов'ян відрізнявся від побуту північних. Критик, характеризуючи розвиток міст Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Ростова та інших, зауважував, що в південних слов'ян лише пізніше з'явився Київ. Таку сентенцію критика Костомаров назвав «фантазією слов'янофіла» [10, арк. 10].

У статті «Задачи украинофильства» він спростовує висловлювання українських чиновників і деяких представників інтелігенції, що нібито не існувало і не існує окремого малоросійського народу та його мови. Вони запевняють, що малоросіяни хочуть навчатися російською, замість своїх народних переймають російські пісні тощо, стверджуючи, що піднести малоросійський діалект до статусу мови є витівкою українофілів. Учений нагадав: переслідування малоросійського наріччя (мови) дійшло аж до заборони друкувати ноти до малоросійських пісень, улаштувати вистави малоросійських п'єс. Історик вдався до висвітлення коренів та причин цього ганебного явища. На його переконання, їх потрібно шукати в середовищі української шляхти, яка призвичаювалася до польської мови, культури, релігії під час перебування українських земель у складі Польщі, з 1569 р. – Речі Посполитої [11, арк. 1–2]. Українська шляхта віддалялася від свого народу. Зрештою утворилася вільнолюбива верства населення – козацтво, яке плекало рідну мову, традиції і православну віру. Але поступово і в козацькому стані виділилися привілейований прошарок старшини (військові товариші), які заволоділи землями, що освоювалися вільними поселенцями. Згодом їх було прирівняно в правах із російським дворянством. І саме цей привілейований стан нарівні з російським дворянством захоплювався західною освіченістю, нехтуючи національною мовою, традиціями, за що, між іншим, їм докоряють сучасники. Їхня відмінність від шляхетства лише в тому, що вони залишалися православними, бо перехід в іншу релігію заборонявся законом. Тому не виникло прірви, подібної до прірви між шляхтою і козаками. Саме на основі релігійної єдності з дворянством солідаризувалося духовенство. М. Костомаров підкреслив, що тоді освічений попович також віддалявся від народу, хоч і не так стрімко, як інтелігенція [11, арк. 4]. Отже, малоросійську народність представляли

і представляють прості люди – селяни. Учений не звинувачував ані шляхту, ані дворянство за відступництво, прихильність до іноземщини, лише закидав за їхнє зневажливе ставлення до народу і мови. Намагаючись злитись із росіянами, дехто навіть до закінчення «єнко» у прізвищах додавав на зразок російських – «в» [11, арк. 5]. Він вважав таке явище продуктом свого часу. Серед теперішньої інтелігенції трапляються особистості, які розуміють, що суспільство – це трудовий люд і він такий само, як вони, хіба що неосвічений, але розумний, іноді більше за них самих. Костомаров захоплювався природною духовною силою простих людей, возвеличував таку науку, як етнографія.

У літературознавчому аналізі творів, опублікованих в українському альманасі «Луна» (Ч. 1. – К., 1881), учений зробив оптимістичний висновок, на основі якого накреслював першочергові завдання і шляхи розвитку української мови та літератури: «Малороссия, эта колыбель всей русской нации, особенно достойна ее внимания: Малороссия должна быть верно изображаема со всеми признаками своей местной народности и, следовательно, со своею местною народною речью» [11, арк. 10]. Він не закликав інтелігенцію, яка відхилилася від власного народу, повернутись до нього, оскільки це нагадувало б московських слов'янофілів, які пропагують дворянам ідеали минулих XVI–XVII ст. Завдання українського письменства ним вбачалось у розкритті всіх аспектів народного життя в наукових і літературно-художніх творах і, головне, «не виявляючи ворожнечі до малоросійської літературної діяльності» [11, арк. 11]. Друге завдання, на його думку, полягало в піднесенні розумового розвитку народу, виданні малоросійського словника і граматики. Вчений-історик не вважав, що малороси, навчаючись у російських гімназіях і університетах, зневажливо ставитимуться до своєї народності, адже освічена людина навпаки прагнучиме до її збереження і розвитку. Злиття з інтелігенцією всієї Росії бути не може тому, що малоросійська рідна мова звучатиме в побуті, використовуватиметься її рідними. Як приклад він навів українофільство, що стало «пугалом для так называемых обрусителей – патриотов не по разуму» [11, арк. 15]. Власні слов'янофільські погляди вченого зазнали історичних трансформацій від ідеї слов'янської федерації (часів кирило-мефодіївського братства) на основі християнських постулатів до мовно-культурного зближення, з критичним ставленням до ідеї культурно-історичної унікальності Росії [12, с. 364].

Слов'янська тематика знаходила відбиття в навчальних планах з історії та історіографії Росії. У фонді 127 ІР НБУВ, приміром, зберігається курс лекцій з російської історіографії (1900/01 навч. рік) М. І. Лілєва, прочитаний у Ніжинському інституті кн. Безбородька. Зокрема йдеть-

ся про те, як у Москві, а переважно в Петербурзі точилися дискусії з приводу західних впливів на російську культуру, а в середовищі інтелектуалів Московського університету, починаючи з 30-х років XIX ст. розвивається протилежна думка. Ширшого розмаху цьому ідейному струменю надали у 40–50-х роках О. Хом'яков, брати Киреевські, Аксакови та ін. Їх іменували слов'янофілами, панславістами. В лекційному сюжеті розповідається про те, як слов'янофіли на кшталт М. Карамзіна і російських істориків XVIII ст. зосереджувалися на періоді московського самодержав'я, коли, на їхню думку, «російське життя вилилося в усіх суттєвих формах». Другою будівничою силою російської історії вони вважали земства в єдності з державою. У цьому міститься внутрішня правда, основна сила якої закладена в земельній общині. Устрій і внутрішнє життя земельної общини розкриті І. Беляєвим і К. Аксаковим. Слов'янофіли надавали увагу вивченню народного побуту, в тому числі особливостей малоросійської, білоруської, польської, литовської, латиської, фінської народностей [13, с. 252–254]. Так переповідав суть слов'янофільства М. Лілеєв.

Слов'янство не обходив своєю увагою в науково-дослідній роботі і професор Київського університету св. Володимира Є. В. Спекторський. Досліджуючи історію державного права, політичних учень, культури й історіографію Росії, він занотував відповідні сюжети, що відбивають його бачення шляхів соціально-культурного і духовного розвитку слов'янства. Вчений згадав ім'я Ю. Крижанича (хорватський богослов, мислитель і письменник), який мотивував свій приїзд у Росію бажанням піднести слов'янську мову шляхом зведення російської на рівень загальнослов'янської, написати історію слов'ян, викрити німецьку брехню і наклепи, якими вони обдурюють чужі народи, у т. ч. слов'ян. На шляху до Москви він затримався на 8 місяців у Львові, на 1,5 роки – в Гетьманщині, доставши покровительство гетьмана І. Виговського, потім Ю. Хмельницького, напучував козаків на підпорядкування сильній Москві. Перебування в Москві завершилося засланням до Тобольська за різку критику московської політики (1676 р. отримав прощення і згодом виїхав з Росії). Є. Спекторський у своїх нотатках зазначив: «Крижанич є доволі раннім представником т. зв. панславізму з Росією на чолі. Російський государь, вважає він, як батько повинен піклуватись про об'єднання розпорочених людей». У своїй «Политике», написаній на засланні (или «Политических думках», виданих у Москві в XIX ст. під назвою «Русское государство в половине XVII века»), він ніби готує ґрунт для Петра Великого, стверджуючи: «саме тепер час учитись, оскільки Бог підніс на Русі державу слов'янську, якої раніше ніколи не було в нашому племені; а відомо, що в народів науки починають квітнути в період найбільшої сили

політичної» [14, арк. 41]. Ю. Крижанич вніс декілька пропозицій стосовно вдосконалення російських порядків, передбачав навіть перекласти російською мовою «Политику» Аристотеля. Спекторський вважав Росію сприйнятливою до культурних впливів, які згодом своєрідно співвідносились із місцевими особливостями. Прийняття християнства, переконаний автор, прискорило духовний розвиток, тим паче, що релігійна сфера не відмежовувалася від світського життя винятково догматичними тонкощами. Розвивалася світська література: «Повчання Володимира Мономаха дітям», «Слово о полку Ігоревім», де «релігійні ідеали дають критерії для судження про світську політику» [14, арк. 49]. Монголо-татарське панування (в матеріальному сенсі), – продовжує київський професор, сприяло прискореному формуванню самосвідомості. В релігійній сфері на той час уже було помітним розділення християнства на споглядальницьке та діяльнісне – відповідно – Візантійський Схід і Римський Захід. У Росії вони співіснували, хоча і не безпроблемно. Політична думка стимулювалася необхідністю об'єднання проти татарської навали, а також суттю і наслідками Флорентійської унії, що скомпрометувала ідею світової християнської імперії. Це призвело до появи ідеї, пов'язаної з російською державністю та її обов'язками [14, арк. 49 зв.]. В історіографічній частині нотаток Є. Спекторський порівнює ставлення до слов'янофілів О. Градовського та Ф. Достоевського. Перший частково сприймав їхнє вчення, критику «запозичення самого змісту чужої національної культури». Він, поряд із науковою «теорією народності», не забуває і живого «почуття народності», що надає йому світлий погляд як на «майбутнє російського суспільства», так і на долі поки що «розсіяного і розсипаного подібно до піску людському слов'янського світу» [14, арк. 59–59 зв.]. Міркування О. Градовського не поділяв Ф. Достоевський, називаючи його «російським європейцем», який піклується про «об'єднання людей у громадянське суспільство з однією лише метою врятувати животишки»; засуджував його за прагнення «шукати спасіння в речах і явищах зовнішніх», в «усіх цих парламентаризмах», тоді як «усіялякі західні вчення могли давати лише тимчасове задоволення» [14, арк. 60–60 зв.].

До проблеми слов'янофільства/українофільства також звертався український історик, філософ, літературознавець, фольклорист, суспільно-політичний діяч і публіцист М. П. Драгоманов. У його статті «Шевченко, українофіли і соціалізм» (журнал «Громада». Женева, 1879. – № 4; машинописна копія в ІР НБУВ) подано розгорнуту характеристику світогляду Кобзаря в контексті тогочасного суспільно-політичного і культурно-національного руху в Україні. Варто зауважити, що питання слов'янофільства/українофільства Шевченка залишається відкритим.

Скоріше за все, йому пасує визначення український слов'янофіл, оскільки в його душі і серці поєднувалася палка любов до українців і всіх слов'ян [15, с. 42–43]. Як зазначає М. Драгоманов, після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства (1847 р.) українофіли «ховалися під захистом московського слов'янолюбства» [16, арк. 1–2]. П. Куліш дорікав Шевченкові за надмірне вболівання за долю свого народу, не помічаючи або навіть відвертаючись від сусіднього. Другий соратник Шевченка по згаданому товариству М. Костомаров, підкреслюючи спільність історичного розвитку великоросів і малоросів, не вважав Шевченка сепаратистом. Він навіть висловлював думки про «федеративні начала» в усіх Русіях. Зовсім інакше трактували творчість Кобзаря галичани, називаючи його пророком козацько-української республіки, який закликав до повстання проти Росії і Польщі [16, арк. 3]. Поступово галицькі народовці почали переходити на позиції австро-польської урядової політики, змінивши свої погляди на Шевченка. Ними наголос робиться на неприхильності поета до Москви і замовчується щодо Польщі (наприклад, поема «Сон» актуалізується, «Гайдамаки» – замовчується), у Росії робиться те саме, тільки навпаки. Драгоманов показав, як «крутили на всі боки українофіли в Росії і Австрії свого пророка. Так буває, коли на «пророків» дивляться не об'єктивно та історично, а лише абсолютно. Автор торкнувся кирило-мефодіївської ідеї слов'янського єднання, на формування якої безперечно мав вплив Шевченко, хоча його членство в товаристві не доведено. Братчики вели «розмови про всю Слов'янщину, які поет втілював у своїх поетичних рядках («До мертвих і живих», «Шафарикові» та ін.). «Обняла ця громада увесь світ слов'янський і зрозуміла, що українці, як ніхто інший, зможуть об'єднати той світ. Віра Христова й історія слов'ян була їм світом і теплом до великого подвигу» [16, арк. 28]. Всі мають розуміти, Україна не стоїть тут альфою й омегою, а їхніми патронами є всеслов'янські апостоли Кирило і Мефодій. «Не в централізовану державу прагнули вони об'єднати всі слов'янські народи, а у вільний союз під протекторатом російського імператора» [16, арк. 28].

М. Драгоманов наводить уривок зі статті «Україна» (журнал «Колокол», 1860, № 61) про ідею панславізму, яка в Росії наповнювалася зверненням до минулого Русі, вихвалюванням її гідності та вірою в те, що вона зглянеться на слов'янські народи, як, наприклад, на Польщу і Україну. В Україні ця ідея розглядалася членами братства як федеративний слов'янський союз за збереження кожною народністю своїх особливостей [16, арк. 29]. Драгоманов вважає очевидним, що витoki всеслов'янства (панславізму) не в європейських думках про волю, а у всеслов'янстві Колара, Шафарика, Ганки. Отже, панславізм кирило-мефодіївців відрізняється

від панславізму московського, оскільки Україна має своє минуле з козацькою волею і славою. Але є й спільне з московським, тобто європейський вплив, проте в Україні він обтяжувався релігійними мотивами, що тягло його не вперед, а назад [16, арк. 31]. У вже згаданому журналі «Колокол» зазначалося, що скасування кріпацтва сприяло пробудженню свідомості в Україні, з'явилися твори українською, де поряд із вдячністю Олександрю II визволителю висловлювалися прохання, аби ще й народ мав такі само права, як дворянство. Крім того бажали, щоб викладання в школах здійснювалось українською мовою. «Ніхто з нас не думає про відторгнення Південної Русі від зв'язку з рештою Росії. Навпаки, ми би бажали, щоб усі інші Слов'яни об'єдналися із нами в один союз, навіть під скіпетром російського государя, якщо цей государь стане государем вільних народів, а не всепоглинаючої татарсько-німецької московщини. У майбутньому слов'янському союзі, у нього ж віримо і його ж бажаємо (тільки віримо і бажаємо), наша Південна Русь повинна скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній мертвецькій централізації, а на чіткому усвідомленні рівноправності та своєї власної користі» [16, арк. 87].

Наведені факти репрезентують переважно політичну і деякою мірою мовну складову російсько-українсько-польських взаємин, які знаходили теоретичний вияв у публікаціях, дискусіях тощо. Разом з тим відбувалися контакти між слов'янськими діячами в практичній площині: листування, взаємні відвідування, рецензування наукової, мистецтвознавчої літератури, огляди публікацій та інше, що стосувалися культуро- і мистецтвознавчих, мовознавчих проблем південних і, частково, західних слов'ян.

На цій слов'янознавчій ниві чільне місце посідає А. І. Степович, якого слов'янська тематика цікавила з юнацьких років. Будучи студентом II курсу Університету св. Володимира, він у 1877 р. написав курсовий твір про побут, релігію давніх слов'ян (чехів), порівнюючи їх з іншими народами. Іноді в ньому наводяться приклади або порівняння опрацьованих ним джерел зі «Словом о полку Ігоревім». У примітках він підкреслює дивну схожість розглянутих рукописів з цією давньоруською пам'яткою та руськими народними піснями в поетичному сенсі. Навіть загальне ознайомлення з ними, – зазначав студент, засвідчує в окремих випадках «спільність епітетів, поетичних фарб, порівнянь тощо у цих творах, відчувається їх спільний дух, спільне походження з єдиного слов'янського народного джерела» [17, арк. 2, 23, 27, 29]. У 1892 р. Степович отримав звання приват-доцента по кафедрі слов'янської філології, в наступному році очолив Колегію Павла Галагана (закінчив її в 1875 р. з золотою медаллю),

продовжуючи викладати в університеті. Зокрема, у вступній лекції з курсу історії сербської літератури (18 вересня 1897 р.) вчений-славист охарактеризував передумови, які сприяли формуванню спільної ідеї слов'янських літератур. Характерним для їхнього розвитку було те, що початок здійснювався не на рідному наріччі, а на близькому, спорідненому, а саме – мовою книг, перекладених з грецької апостолами Кирилом і Мефодієм. Ця мова увійшла в практику церкви, науки в Чехії, Моравії, Болгарії, Сербії, на Русі, збагачуючись місцевими особливостями. Слов'янські письменники намагалися зберегти книжну єдність, зокрема в літературі духовного змісту. Внаслідок турецької навали загинули болгарське і сербське царства, але залишилася писемність, що існувала завдяки єдності тодішньої книжної мови, отже й розвивати освіту в подальшому доводилося, завозячи книги з Росії, які були зрозумілими. «Думка про єдність книжної мови продовжувала підтримувати й жити слов'ян у їхній тяжкій справі; на ній заснований літературний панславизм відомого хорватського священника Юрія Крижанича, який переніс у другій половині XVII ст. свою літературну діяльність зі своєї батьківщини на далекий слов'янський північ цілком на тих самих засадах, на яких робили це попередні міжслов'янські літературні працівники...» [18, арк. 10].

Розвиваючи думку про основну ідею науки «История славянских литератур», Степович констатує, що зрештою давньоцерковнослов'янська мова в нових історичних обставинах усе менше задовольняла потреби розумового розвитку. На порядку денному постало питання вироблення нової всеслов'янської мови. Крім Ю. Крижанича, який хотів створити її штучним чином, можна назвати словака Геркеля Яна з його пропозицією виробити всеслов'янську мову на основі словацької та ін. Порухувалося питання про книжне об'єднання слов'ян і розробку спільної абетки та правопису. Припускалося, що всеслов'янська мова могла б утворитися на базі словенської і близької до неї – сербської мови. Роль всеслов'янської абетки могла б виконувати російська (цивілка) з додаванням латинської і давньослов'янських носових знаків [18, арк. 12–12 зв.]. Відомий чеський панславист І. Коллар вважав, що всі слов'янські наріччя можуть бути приведені до чотирьох головних: російське, польське, чеське і сербське, «знання яких обов'язкове для всіх більш або менш освічених слов'ян» [18, арк. 12–13]. Через взаємне доповнення, очищення від іноземщини поступово повинна була утворитися всеслов'янська книжна мова. Коли стала очевидною неможливість штучного створення такої, з'явилась ідея визнання всеслов'янською однієї з мов. Приміром, словацький письменник Л. Штур зазначав, що давньослов'янська вийшла з ужитку. «Залишається лише російська, яка виключно підходить на роль всеслов'янської. Це

найбагатша, сильна і повнозвучна мова» [18, арк. 13]. Подібні міркування висловлювали тогочасні чеські, словенські славісти. Висувалися й інші пропозиції, зазначав Степович, переважно за надання всеслов'янського значення своєму наріччю. Проте більшість учених і мислителів висловлювалася за російську мову, яка, на їхню думку, здатна виконати завдання всеслов'янського органу думки за умови її подальшого розвитку і поширення. Отже, український славіст називав природним прагнення слов'ян до літературно-книжної єдності, започатковане в давній період, згодом втрачене, яке в XIX ст. шукало шляхів відновлення [18, арк. 14–14 зв.].

Аналізуючи книги «Славутский архив кн. Любартовичей, Сангушков», Степович звертає увагу не лише на польсько-російські відносини, а й на мову документів. На цій основі він розмірковує про початок руху поляків на Південну Русь і вплив на її культуру, мову, який до Люблінської унії був слабким. Руська мова вважалася тривалий час навіть офіційною мовою в Литовському князівстві й «обов'язковою для польських королів, якщо вони були великими князями литовськими» [19, арк. 6]. У Славутських архівах також зберігається чимало пам'яток, написаних руською мовою. Переважне становище польської культури стало помітним після Люблінської унії, хоча тенденція помічалася й раніше. Коли ж таке трапилось, що одна посіла войовниче, інша – оборонне становище? – питається вчений, здійснюючи мовознавчий аналіз Славутського архіву. При цьому він робить ремарку з приводу репрезентативності джерел, оскільки можуть існувати й такі, що не увійшли в цей випуск. Для дослідження Степович обрав три документи, створені в різних місцевостях (Польщі, Південній і Північній Русі). За його спостереженням, «відмінності між північно-норуськими, південноруськими і західноруськими пам'ятками 15–16 століть, звісно ж, трапляються, але вони стосуються не характеру мови, яка, продовжуємо наполягати, одна і та ж у них, а частковостей, подробиць тих висловлювань і слів, які виробились у кожній даній місцевості відповідно до особливостей місцевих умов життя» і подекуди служать свідченням чужоземних впливів: у Південній і Західній Русі – польського [19, арк. 10]. [Запозичені з польської мови: рада, пан, грош, фільварок, кухмістр, маршалок, валки, шкода, слухний тощо. Слово «пан» у Південній Русі з'явилося не раніше кінця XIV або початку XV ст. (мабуть під впливом Галичини). Іноді в документі вживаються паралельно «пан» – «боярин»]. Наприкінці XV – на початку XVI ст. у Південно-західній Русі переважали руські люди (наводить приклади імен і прізвищ) вищої верстви населення. Згодом Люблінська унія, полонізація й окатоличення руських вельмож, через що не залишилося жодного руського і православного «дідича», чому також сприяло заснування (наприклад, у Луцьку) католицької

єпископської кафедри. Пізніше – козацькі повстання і возз'єднання Малої і Великої Русі [19, арк. 11, 16, 20]. Так на основі мовознавчого аналізу Степович коментував історичну долю Південної Русі.

В арсеналі міжслов'янської культурно-наукової співпраці є такий запис, як листування. Яскравим прикладом багаторічних творчих зв'язків Степовича з чеським музичним фольклористом і етнографом Людвіком Кубою є листи, що зберігаються в ІР НБУВ, являючи собою важливе джерело для дослідження багатьох аспектів слов'янознавства. У 1884 р. Степович познайомився з Л. Кубою в Подєбрадах під час поїздки слов'янськими країнами разом з російським професором славістики І. Анненковим; у 1885, 1886 рр. Л. Куба відвідав Україну з метою збирання українських народних пісень для монументальної праці «Слов'янство у його піснях» [20, с. 350]. Кілька років плідної співпраці відбито в кореспонденції чеського музичного фольклориста до українського славіста. Їхня творча співдружність тривала (з перервами) з останньої чверті ХІХ ст. до 30-х років ХХ ст., що засвідчує великий потенціал і наукову доцільність людської комунікації в спільній справі [20, с. 348–351]. У 1905 р. Степович опублікував 6 українських пісень, записаних разом з Л. Кубою. У 20-х роках ХХ ст. Степович написав статтю «Новейшие работы в области славянской народной песни (о трудах Л. Кубы)», де зазначав, що його праці розкривають питання «походження народної слов'янської пісні, її основних властивостей і характеру, нарешті взаємостосунку різноманітних її різновидів – південнослов'янської, східнослов'янської і західнослов'янської» [21, арк. 1]. Він високо оцінив Л. Кубу як поважно збирача і знавця слов'янського музичного фольклору.

А. Степович активно займався викладацькою, науковою, просвітницькою діяльністю. Як знаного фахівця зі слов'янознавства не лише в Росії, але й за кордоном, його в 1912/13 навч. році запросили прочитати на Вечірніх Вищих Жіночих курсах у Києві курс лекцій з історії сербохорватської і чеської літератур, а також історію слов'ян, і не лише південних, але й чехів [22, арк. 1–2]. Паралельно він завжди тримав руку на пульсі культурно-мистецького і наукового життя в себе на батьківщині і в слов'янських країнах, відгукуючись на них рецензіями, аналітичними нотатками. Зокрема, він ретельно проаналізував записи, зроблені різними особами під час подорожей слов'янськими землями. Так, у 1824 р. країну лужицьких сербів відвідав П. І. Кеппен. Укупі з відомостями про інших західних слов'ян він склав «Записку о путешествии по славянским землям и архивам», яка стала зразком для славістів. «Записка...» надрукована у виданні Кеппена «Библиографические листы» (1825, № 33–34) і була використана для складання Програми слов'янських

подорожей, яку надіслали в університети. Навівши широку бібліографію про лужицьких сербів, Степович виокремив записки В. Тимковського (нащадок козацько-старшинського роду, державний діяч, письменник, перекладач) як найбільш «вірогідні російські свідчення про цей народ, його мову, побут і звичаї, його культуру, ступінь освіченості» тощо [23, арк. 1–1 зв.]. Вони не були свого часу надруковані, отже не використані в «Путевых письмах И. И. Срезневского из славянских земель 1839–42 гг.» (СПб., 1895). Щоденні записи згаданого мандрівника є суттєвими і першими найбільш ґрунтовними, оскільки до нього лужичан відвідували Тургенев і Кайсаров, але ніяких нотаток не залишили. За словами Степовича, Тимковський не був слов'янофілом, а «гарячим гуманним захисником знедоленого слов'янства і поборником його самобутнього існування» [23, арк. 2]. Це спонукало його неодноразово відвідати найнещасний із західнослов'янських народів – лужицьких сербів. Хоч він суворо дотримувався державницьких поглядів на внутрішню політику держав, однак з осудом поставився до запровадження «насильницьких заходів пруського уряду в справі якнайшвидшого онімечення слов'ян» [23, арк. 2]. За спостереженням Степовича, Тимковський більше цікавився політичними стосунками між слов'янами і німцями, ніж Срезневський, далекий від політики, який більше займався науковими питаннями й етнографічними дослідженнями, особливо в галузі народної пісні та музики, навіть записував сам і тексти, і наспіви. Натомість Тимковський, виявивши допитливість і неабиякі знання історії та етнографії, навів цікаві дані, які могли б слугувати всебічному вивченню лужицьких сербів. Приміром, є відомості про стосунки «між одним із «патріархів» лужицької літератури Фріче та його супротивником «сербоїдом» (німцефілом) Бельценталем, благочинним Котбузького церковного округу» [23, арк. 4 зв.]. У записках мандрівника є спостереження етнографічного і навіть сільськогосподарського характеру. Про його інтерес до цієї знедоволеної слов'янської землі свідчить те, що він ніби випереджав час, даючи поради, які здійснилися набагато пізніше. Зокрема, про необхідність «з боку Росії допомагати слов'янській справі на заході шляхом матеріальної підтримки учнів у німецьких університетах, зобов'язавши їх вивчати, крім рідної, ще й церковнослов'янську мову» [23, арк. 4]. (Подібна ідея реалізована в різний спосіб лише років через 50–60, коли в Росії почали виникати різноманітні слов'янські благодійні товариства). Його наступна пропозиція – матеріальна підтримка з боку Академії наук наукових досліджень із західнослов'янської тематики, що також втілена в практику пізніше. Проаналізувавши подорожні записи Тимковського, Степович підкреслив їх теоретичне і практичне значення та запропонував опублікувати.

Його фахові огляди, рецензії на рукописні чи друквані твори, як правило, мали конструктивний характер. Вкотре переконаємось, ознайомившись із відгуком на працю Д. Дорошенка з історії слов'янського світу, видану в Берліні у 1922 р. (три невеликих томики). А. Степович виголосив його в 1924 р. на засіданні Товариства Нестора Літописця під назвою «Первый украинский опыт энциклопедии славяноведения». В архіві Степовича зберігається текст відгуку (рецензії) і конспект доповіді (три варіанти, третій – українською мовою). Вчений оцінив видання як конче потрібне для студентів і взагалі освіченої публіки. Праця Дорошенка складається з передмови і шести розділів, в яких в алфавітному порядку описані слов'янські народи (білоруси, болгары, великоруси, поляки, словенці, українці, чехи) [24, арк. 1 зв.] Аналізуючи загальний підхід історика до висвітлення теми, рецензент зробив зауваження, що не в усіх сюжетах дотриманий принцип викладу матеріалу: географічні та статистичні відомості, історія, культурний розвиток, стан літератури, науки, мистецтва, навівши з власного наукового багажу чимало додаткових даних про Сербію. Він здивований твердженням автора про великорусів (т. I, с. 107): ніби «уже у VIII ст. (!) Великоруси сколонізували межиріччя Волги й Оки, заклали тут державний центр і виступають з яскравими ознаками сформованої народності (!)» [24, арк. 6, 24]. Степович продовжує: «Говорячи про асиміляцію східними слов'янами тих або інших фінських і угротурецьких племен (наприклад, т. I, с. 15), автору потрібно було б, нам здається, згадати і про подібне явище у південнорусів, які увібрали в себе чимало кочових угротурецьких елементів (торки, половці і т. п.)» [24, арк. 7]. Рецензент вносить уточнення в сюжет про перенесення митрополії з Києва до Москви та ін. [24, арк. 8 зв., 26]. Степович підкреслив важливу думку Дорошенка (т. I, с. 16), яку варто було б розвинути, враховуючи її важливість: «Відроджена в наші дні волею чужих держав Польща повторює свої старі історичні помилки і тим самим готує собі повторення прежніх небезпек, а може й загибелі, як держави» [24, арк. 7, 24]. Рецензент ніби передрік історичні події кінця 30-х років ХХ ст. Ним зроблено чимало зауважень, які пропонував усунути, готуючи книгу до другого видання. Вони стосуються фактичного матеріалу, деяких історико-літературних поглядів, ставлення до культурної складової історичного минулого слов'янських народів, оскільки автор не використав новітньої літератури [24, арк. 47]. Дорошенко працював у несприятливих умовах, – зазначав рецензент, але робив справу добросовісно.

Наведені виїмки з рукописних документів, що стосуються слов'янства, засвідчують різноманітність підходів до його вивчення й інтерпретації. Це можна вважати наслідком методологічного плюралізму, подекуди

обмеженістю джерельної бази, особистими уподобаннями авторів і політичною кон'юктурою. Втім на тому етапі розвитку науки подібні дискурси були затребуваними, пізніше деякі положення розвинуті іншими авторами або заперечені та втратили актуальність. Однак рукописні твори, попри те, що деякі були оприлюднені в минулому, залишаються цінними пам'ятками історичної, суспільно-політичної думки, інтелектуальним скарбом України, який потребує збереження для нащадків. На його основі слов'язознавчий дискурс у подальшому розвивався, розширюючи діапазони, вдосконалюючи методологію і методику дослідження.

Список використаних джерел

1. Щокін Г. В. Слов'янство : його місце і роль в європейській історії : доп. на Міжнар. наук. конф. «Слов'янський світ в умовах глобалізації», 3–7 груд. 2003 р., Софія, Болгарія / Г. В. Щокін. – К. : МАУП, 2007. – 336 с. (укр., рос., пол., чes., словац., болг., серб. мовами).
2. Шип Н. А. Ідея всеслов'янської єдності у творах викладачів Київської духовної академії / Н. А. Шип // Зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. «Білорусь і сусіди», 25–27 травня 2012 р. Гомельський державний університет імені Франциска Скорини. – Гомель, 2012. – С. 244–250.
3. Шип Н. А. Ідея всеслов'янської єдності у працях викладачів і студентів Київської духовної академії / Н. А. Шип // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2013. – Вип. 17. – С. 25–54.
4. Шип Н. А. Слов'янофільство та його різновиди / Н. А. Шип // Науковий потенціал славістики : історичні здобутки та тенденції розвитку : тези доп. Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.). – К., 2015. – С. 69–73.
5. Завитневич В. Значение первых славянофилов в деле уяснения идей народности и самобытности (Речь, произнесенная на годичном акте Киевской духовной академии 26 сентября 1891 г.) / В. Завитневич // Труды Киевской духовной академии. – 1891. – № 11. – С. 353–397.
6. Костомаров Н. Правда полякам о Руси (По поводу новой статьи в «Revue Contemporaine» (1861 г.) // ІР НБУВ, ф. X, № 14893, 15 арк.
7. И. Л. Отто Бауэр об украинском возрождении // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 61–64.
8. Костомаров Н. Мысли южнорусса. I. О преподавании на южнорусском языке // ІР НБУВ, ф. X, № 14901, 20 арк.
9. Костомаров Н. Мысли южнорусса. IV. Историческая неправда и западно-российский патриотизм // ІР НБУВ, ф. X, № 14901, 20 арк.
10. Костомаров Н. Правда москвичам о Руси 25 ноября 1861 года (Опубликовано в сборнике работ Н. Костомарова. – К., 1928 // ІР НБУВ, ф. X, № 14894, 16 арк.

11. Костомаров Н. Задачи украинофильства. Луна : украинский альманах на 1881 год. К., 1881 // IP НБУВ, ф. X, № 14937, 15 арк.
12. Пінчук Ю. Вибрані студії з костомаровознавства / Ю. Пінчук. – К. : Ін-т укр. історіогр. та джерелознав. НАНУ, 2012. – 608 с.
13. Лилеев М. И. Курс лекций по русской историографии, прочитанный в 1900–1901 гг. в Нежинском историко-филологическом институте имени А. А. Безбородко // IP НБУВ, ф. 127, № 1, 393 арк.
14. Спекторский Е. В. Заметки по истории государственного права, политических учений, культуры и историографии России // IP НБУВ, ф. 43, № 20, 60 арк.
15. Шип Н. Тарас Шевченко, Павло Чубинський – духовні символи українства / Н. Шип. – К.: Світ Успіху, 2014. – 120 с.
16. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм // IP НБУВ, ф. 172, № 43, 155 арк. (Машинописна копія з ж. «Громада». Женева, 1879, № 4).
17. Степович А. И. Очерк быта древних славян (чехов) по Краледворской и Зеленогорской рукописи. 1877 г. Студенческая курсовая работа (2-й курс университета). Черновик // IP НБУВ, ф. 179, № 32, 58 арк.
18. Степович А. И. Об основной идее науки «История славянских литератур». Вступительная лекция к курсу истории сербской литературы, читанная 18 сентября 1897 г. // IP НБУВ, ф. 179, № 225, 26 арк.
19. Степович А. И. К вопросу о русско-польских исторических отношениях. (По поводу книги «Славутский архив кн. Любартовичей, Сангушков»). 1888 г. // IP НБУВ, ф. 179, № 92, 22 арк.
20. Шип Н. Подвижники Л. Куба та А. Степович на ниві слов'янського музично-пісенного фольклору / Н. Шип // Глобалізація/європеїзація і розвиток національних слов'янських культур : матеріали Міжнар. наук. конф. до дня слов'янської писемності і культури, Київ, 24 трав. 2016 р. – С. 348–352.
21. Степович А. И. Новейшие работы в области славянской народной песни (о трудах Л. Кубы). Нач. XX в. // IP НБУВ, ф. 179, № 37. – 10 арк.
22. Вечерние Высшие Женские курсы в Киеве Степовичу А. И. Письма с просьбой прочесть курсы лекций по истории славян и истории чешской и сербохорватской литературы, с приглашением на заседания Совета. 15 янв. 1909 – 9 окт. 1913 гг. // IP НБУВ, ф. 179, № 374–381, 12 арк.
23. Степович А. И. Записка о путешествиях по славянским землям и архивам Петра Ивановича Кеппена. 1824 // IP НБУВ, ф. 179, № 74, 32 арк.
24. Степович А. И. Новая работа по славяноведению. 20 мая 1925 г. Текст и конспект доклада. Автограф // IP НБУВ, ф. 179, № 315, 47 арк.

References

1. Shchokin, H. (2007). Sloviaanstvo: yoho mistse i rol v yevropeiskii istorii [Slavophilism: its place and role in the European history]. In *Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii "Slovianskyi svit v umovakh hlobalizatsii"* [Proceedings of the conference "Slavic world in the context of globalization"]. Kyiv: MAUP. [In Ukrainian, Russian, Polish, Check, Slovak, Bulgarian and Serbian languages].

2. Shyp, N. (2012). Ideia vseslovianskoi yednosti u tvorakh vykladachiv Kyivskoi dukhovnoi akademii [The idea of all-Slavic unity in the works of the lecturers of Kyiv Theological Academy]. In *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Bilorus i susidy"* [Proceedings of the International scientific and practical conference "Belorus and the neighbours"] (pp. 244–250). Gomel. [In Ukrainian].

3. Shyp, N. (2013). Ideia vseslovianskoi yednosti u pratsiakh vykladachiv i studentiv Kyivskoi dukhovnoi akademii [The idea of all-Slavic unity in the works of the lecturers and students of Kyiv Theological Academy]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and book heritage of Ukraine], Is. 17, pp. 25–54. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Shyp, N. (2015). Slovianofilstvo ta yoho riznovydy [Slavophilism and its types]. In *Naukovyi potentsial slavistyky: istorychni zdobutky ta tendentsii rozvytku: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo konferentsii do Dnia slovianskoi pysemnosti i kultury* [Scientific potential of Slavistics: proceeding of the International scientific conference dedicated to the Day of Slavic writing and culture] (pp. 69–73). Kyiv. [In Ukrainian].

5. Zavitsevich, V. (1891). Znachenie pervykh slavianofilov v dele uiasneniia idei narodnosti i samobytnosti: rech, proiznesennaia na godichnom akte Kievskoi dukhovnoi akademii 26 sentiabria 1891 g. [The significance of the first slavophilists for the clarification of the ideas of national identity and originality: the talk given at the yearly act of Kyiv Theological Academy on September 26, 1891]. In *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii* [Transactions of Kyiv Theological Academy], No. 11, pp. 353–397. Kyiv. [In Russian].

6. Kostomarov, N. (1861). *Pravda poliakam o Rusi : po povodu novoi stati v "Revue Contemporaine"* [The truth about the Rus for the Polish: concerning the new article in "Revue Contemporaine"]. (Fond 10, Unit 14893). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

7. Luchitskii, I. L. (1914). Otto Bauer ob ukrainskom vrozozhdenii [Otto Bauer about the Ukrainian Renaissance]. In *Ukrainskaia zhyzn* [Ukrainian life], No. 1, pp. 61–64. [In Ukrainian].

8. Kostomarov, N. *Mysli iuzhnorussa. 1. O prepodavanii na iuzhnorusskom iazyke* [The thoughts of the Southern Russian. 1. On the teaching in the Southern Russian language]. (Fond 10, Unit 14901). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

9. Kostomarov, N. *Mysli iuzhnorussa. 4. Istoricheskaia nepravda i zapadno-rossiiskii patriotism* [The thoughts of the Southern Russian. 4. Historical lies and the Western Russian patriotism]. (Fond 10, Unit 14901). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

10. Kostomarov, N. (1861, November 25). *Pravda moskvicham o Rusi* [The truth about the Rus for the Moscovites]. In N. Kostomarov, *Sbornik rabot* [Collection of works]. (1928). (Fond 10, Unit 14894). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

11. Kostomarov, N. (1881). *Zadachi ukrainofilstva* [The matters of Ukrainophilism]. In *Luna: ukrainskii almanakh na 1881 god* [Luna: Ukrainian almanakh for the year 1881]. Kyiv. (Fond 10, Unit 14937). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

12. Pinchuk, Yu. (2012). *Vybrani studii z kostomarovoznavstva* [Selected works of Kostomarov Studies]. Kyiv: Instytut ukrainskoi istoriohrafii ta dzhereloznavstva NANU. [In Ukrainian].

13. Lileev, M. I. *Kurs lekcii po russkoi istoriografii, pročitannyi v 1900–1901 gg. v Nezhinskom istoriko-filologicheskom institute imeni A. A. Bezborodko* [Lecture course of Russian historiography read in 1900–1901 in Nizhyn Historical and Philological Institute named after the Prince Oleksander Bezborodko]. (Fond 127, Unit 1). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

14. Spektorskii, E. V. *Zametki po istorii gosudarstvennogo prava, politicheskikh uchenii, kultury i istoriografii Rossii* [Notes on the history of the public law, political doctrines, culture and historiography of Russia]. (Fond 43, Unit 20). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

15. Shyp, N. (2014). Taras Shevchenko, Pavlo Chubynskiy – dukhovni symvoly ukrainstva [Taras Shevchenko and Pavlo Chubynskiy as the spiritual symbols of Ukrainian nationality]. Kyiv: Svit uspikhu. [In Ukrainian].

16. Drahomanov, M. P. (1879). Shevchenko, ukrainofily i sotsializm [Shevchenko, ukrainophilists and socialism]. In *Hromada* [Society], No. 4. Geneva. [In Ukrainian]. (Fond 172, Unit 43, The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine).

17. Stepovich, A. I. (1877). *Ocherk byta drevnikh slavian (chekhov) po Kraledvorskoj i Zelenogorskoj rukopisi* [A sketch of the life of the ancient Slavic people (the Check) after Kraledvor and Zelenogorsk manuscripts]. [Student's course project, 2nd year of a university, draft]. (Fond 179, Unit 32). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine. [In Russian].

18. Stepovich, A. I. (1897). *Ob osnovnoi idee nauki "Istoriia slavianskikh literatur"* [On the main idea of the science "History of Slavic literatures"]. [Introductory lecture to the course of Serbian literature history read on September 18, 1897]. (Fond 179, Unit 225). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

19. Stepovich, A. I. (1888). *K voprosu o rusko-polskikh istoricheskikh otnosheniakh. (Po povodu knigi "Slavutskii arkhiv kn. Liubartovichei, Sangushkov")* [On the issue of the Russian-Polish historical relations. (Concerning the book "Slavuta archive of the Liubartovich and the Sanguszko princes")]. (Fond 179, Unit 92). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

20. Shyp, N. (2016). Podvyzhyuky L. Kuba ta A. Stepovykh na nyvi slovianskoho muzychno-pisennoho folkloru [Enthusiasts L. Kuba and A. Stepovykh in the domain of Slavic musical folklore]. In *Hlobalizatsiia / yevropeizatsiia i rozvytok natsionalnykh slovianskykh kultur* [Globalization / Europeanization and the development of national Slavic cultures]: proceedings of the International scientific conference to the day of Slavic writing and culture (pp. 348–352). Kyiv: NBUV. [In Ukrainian].

21. Stepovich, A. I. *Noveishie raboty v oblasti slavianskoi narodnoi pesni (o trudakh L. Kuby)* [The newest works in the sphere of Slavic folk songs (about the works of L. Kuba)]. (Fond 179, Unit 37). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

22. Evening Higher Women Course (1909, January 15 – 1913, October 9). *Pisma s prosboi prochest kursy lekcii po istorii slavian i istorii cheshskoi i serbo-khorvatskoi*

literaturny, s priglasheniem na zasedaniia Soveta [Letters to A. I. Stepovich with a request of his reading lecture courses on the Slavic history and the history of Check and Serbian-Croatian literature, with an invitation to the Council meeting]. (Fond 179, Units 374–381). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

23. Stepovich, A. I. (1824). Zapiska o puteshestviiakh po slavianskim zemliam i arkhivam Petra Ivanovicha Keppena [A note on the journeys in the Slavic lands and the archives of Petr Ivanovich Keppen]. (Fond 179, Unit 74). The Institute of Manuscript, Kyiv, Ukraine). [In Russian].

24. Stepovich A. I. (1925, May 20). Novaia rabota po slavianovedeniiu [A new work on the Slavic Studies]. [The text and notes of a talk, manuscript, 3 variants]. (Fond 179, Unit 315). [In Russian].

N. Shyp

Slavic subjects in the documents of the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine.

In the paper investigated are handwritten articles, notes and reviews of the scientists and lecturers of the 19th – early 20th centuries concerning the issues of the historical past of the Slavic superethnos, covering the relations of the Slavic nations having no state status with the Russian Empire. These are Ukrainian, Belorussian, Polish, Serbian, Croatian and Check nations. Analyzed are the nature and contents of the manuscripts and some publications dealing with the Slavic issues. These include the scientists' own research, excerpts from the compositions of different authors, lecture notes, reports. They contain the most important aspects concerning the ethnoses' origin, interethnic relations, cover the issues of religion, language, the essence of Slavophilism, Pan-Slavism, Panrusism, Polonophilism, Ukrainophilism.

The author states that some judgements in the indicated documents have been outdated with the course of time, and the others have been complemented by the latest researchers or confuted. It is caused by the deficiency of information and scientific research methodology, as well as by the existence of several objective and subjective factors. Anyway, the documents still have been a meaningful source for the study of the evolution of the socio-political and historical thought in the matter of Slavistics.

Key words: Renaissance, culture, language, the Slavs, Slavophiles, ethnos; M. Drachmanov, V. Zavytnevykh, M. Kostomarov, M. Lileiev, Ye. Spektorskyi, A. Stepovykh, V. Tymkovskyi.

H. A. Шун

Славянская тематика в документах Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Рассматриваются рукописные статьи, заметки, рецензии ученых и преподавателей XIX – начала XX вв., в которых затрагивались проблемы исторического прошлого славянского суперэтноса, освещались взаимоотношения с Российской империей славянских народов, не имевших своей государственности: украинского, белорусского, польского, сербского, хорватского, чешского. Анализируется

характер и содержание рукописных документов и некоторых публикаций по славянской проблематике: собственные исследования, выписки из сочинений разных авторов, конспекты лекций, заметки, доклады. В них зафиксированы наиболее важные аспекты, связанные с происхождением этносов, развитием межэтнических отношений, отражены вопросы религии, языка, сущности славянофильства, панславизма, панрусизма, полонофильства, украинофильства.

Констатируется, что по причине ограниченности информационной базы и методологического обеспечения научных исследований, наличия объективных и субъективных факторов отдельные суждения в названных документах с течением времени устарели, иные дополнены позднейшими исследователями или опровергнуты. Вместе с тем, они остаются важным источником для изучения эволюции общественно-политической и исторической мысли в области славистики.

Ключевые слова: возрождение, культура, язык, славяне, славянофилы, этнос; М. Драгоманов, В. Завитневич, Н. Костомаров, М. Лилеев, Е. Спекторский, А. Степович, В. Тимковский.